

Mircea Eliade și caracterul ambivalent al modernismului literar

Gabriel BADEA

Universitatea București, Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
University of Bucharest, Center of Excellence in the Study of Image
Personal e-mail: gabi_1333@yahoo.com

Mircea Eliade and the Ambivalent Character of Literary Modernism

This article aims to question more in-depth the picture of literary modernism, emphasizing its ambivalence, distinction operated in a relationship with Tradition, Myth, Ritual, Symbol, etc. Mircea Eliade noted since the interwar period this spiritual and antihistorical direction in literary modernism, and his ideas were confirmed by more recent studies, such as those due to Sorin Alexandrescu, Roger Griffin, Hayden White. In the second part of the article I will pursue the cultural context which prepared and announced the emergence of ethical modernism (anthropology's progress in the late nineteenth century and early twentieth century, the rediscovery of myth and symbol as means of experience and knowledge).

Keywords: literary modernism, ethic/aesthetic, myth, tradition, forgetfulness, desacralization

Preliminarii

Ipooteza de la care pornesc ar fi aceea că în cadrul modernismului literar se poate vorbi despre o „literatură care vrea să-și amintească”, să-și descopere propria identitate în raport cu moștenirea lăsată de generațiile din trecut, și nu doar în raport cu idealurile progresului și omului nou, idealuri cvasi-utopice, aflate într-o perpetuă transformare odată cu mișcarea Istoriei și astfel întotdeauna proiectate în viitor. O literatură pentru care uitarea se confundă cu moartea spirituală, fiind conștientă de pericolul ce amenință fiecare generație: de a se lăsa amăgită de aparența noului, a unei libertăți discutabile sau a progresului („felinarul perfid”¹, după cum îl numea Baudelaire). Mai mult, de a uita normele deduse din experiența trăită de către generațiile precedente și astfel să fie constrânsă la repetarea damnării lui Sisif: distrugând moștenirea dobândită cu efortul generațiilor precedente, este nevoită să reia acest travaliu, într-un proces ciclic, repetat prin succesiunea generațiilor.

Este ușor de observat caracterul ambivalent al

literaturii moderne. Pe de o parte, este o literatură care vrea să-și amintească, pe de alta - o literatură care descinde din secolul Luminilor și al Rațiunii, o literatură care își face chiar un blazon din renegarea miturilor fondatoare și a Tradiției. Acest semn al ambiguității sau al dualismului literaturii moderne a fost remarcat de către mai mulți cercetători: Hayden White, Sorin Alexandrescu, Jean Biès.

Dacă literatura modernă ni se prezintă ca o masă enormă de limbaj desacralizat, un continent de idei și sentimente provenite dintr-o mentalitate «îmblânzită», umanistă, moralistă și raționalistă, nu este mai puțin adevărat că în sânul acestei mase, elemente răzlețe constituie veritabile reminiscențe șamanice, urcând înapoi prin culcușurile uitării și străpungând straturile condiționărilor multiple.²

Așadar vastul proces care definește cel mai bine modernitatea – desacralizarea limbajului, instituțiilor, societății (precedate cu mult înainte de desacralizarea naturii) – conține deja germenii unei tendințe de sens contrar: căutarea unei dimensiuni mitice a existenței, dimensiune din ce în ce mai evanescentă în haosul

Mircea Eliade

Sursă foto: <https://vladhogea.files.wordpress.com/2013/09/mircea-eliade.jpg>

de imagini, sunete, mișcări ce asaltează conștiința individului în modernitate.

Pentru cazul românesc, o analiză a contextului socio-politic și o delimitare a celor două ramuri ale modernismului (estetic și etic) a fost realizată de către Sorin Alexandrescu. Una dintre concluziile studiului său este că principalii reprezentanți ai modernismului etic (Eliade și Cioran) au propus „o altă modernitate, un alt sistem de valori și atitudini [...] mai cuprinzătoare decât modernitatea liberal-estetică, deoarece include raționalismul acesteia din urmă într-un complex normativ dominat de spiritualitate (noninstituțională) și sacru, și care termină în același timp un anume ciclu de marginalitate europeană și de dependență de cultura franceză”³.

În același sens poate fi invocată și distincția de dată recentă, făcută de Roger Griffin, între un modernism programatic și un modernism epifanic. Cel dintâi este asimilat unei tendințe prin care “respingerea modernității se exprimă ca misiune de a schimba societatea, de a inaugura o nouă epocă, de a începe un nou timp”⁴. Dimpotrivă, deși tot “o respingere a modernității”, modernismul epifanic este “cultivarea unor momente speciale în care aflăm un *Aufbruch* [început] de o natură pur interioară, spirituală, lipsită de planuri revoluționare, epocale de a «crea o lume nouă»”⁵. Trebuie menționat că abordarea Modernismului/Modernității, pe care o întreprinde Griffin nu este de natura estetică, ci mai degrabă cosmologică, focalizată pe schimbările ce apar în percepția timpului și a spațiului. Din această

perspectivă, modernismul epifanic este interesat de „aspectele arhetipale, durabile ale culturii umane”, hrănindu-se din plin din forțele mitopoetice ale trecutului, în ciuda faptului că este contemporan cu o accelerare a fluxurilor ce absorb timp, capital, forță de muncă, bunuri, tehnologie etc.

Însă nu este mai puțin adevărat că în cadrul modernismului au existat alte orientări care au considerat toate aceste probleme (conceptul spiritualității în artă, religia artei, sacralitatea limbajului) ca fiind mai degrabă încercări de a evada din istorie prin intermediul unor valori definitiv compromise. Raportul a fost observat și de către Hayden White: „Moderniștii sunt adesea criticați în special de Stănga pentru «evadarea din istorie», prin care se înțelege neputința lor de a recunoaște că societatea însăși e cauza «nemulțumirilor»”⁶. Este interesant de remarcat că practica desacralizării și destructurării limbajului este strâns legată de cea a punerii în discuție a conceptului de subiectivitate. În secolul al XIX-lea acesta încă era gândit ca fiind unitar; omul se identifica prin conștiința sa și încă nu exista conceptul de inconștient. Însă orientarea modernismului literar către universul mitului și al simbolului a avut loc într-un anumit context, a fost pregătită sau anunțată de către ideile nou apărute în celelalte domenii ale cunoașterii.

Reabilitarea mitului și a simbolului la începutul secolului al XX-lea

Un domeniu aflat în plină afirmare a fost cel al etnologiei (așa cum era numită în spațiul european) sau antropologiei (dincolo de Ocean). Inițial, antropologia de secol XIX, în special prin Max Müller, E.B. Tylor, James Frazer, a considerat mitul ca formă specifică mentalității primitive, o formă revolută și rudimentară în raport cu gândirea modernă. Mitul era situat undeva în zorii umanității, iar modernitatea era percepută ca o vârstă a maturității și a împlinirii, aflată astfel la antipodul tipului primitiv de raportare cu Lumea și Cosmosul. Însă, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, gânditori ca Nietzsche și Jung au pus în discuție presupusa depășire de către modernitate a paradigmei gândirii mitice, iar ipotezele lor au devenit cu atât mai actuale după izbucnirea violenței și iraționalității la începutul secolului al XX-lea. Chiar Eliade a schițat o istorie concisă a interpretărilor mitului, începând cu teoriile reduționist-simplificatoare din perioada secolului al XIX-lea și până la cele amplificatoare de la începutul secolului al XX-lea. Așadar valorizarea mitului la nivel teoretic s-a făcut într-un raport invers față de procesul de desacralizare sau dezvrăjire a lumii.

Înainte de a fi fost declarat o maladie a limbajului (Max Müller), o creație animistă naivă (E.B. Tylor), o fantezie degradată (Andrew Lang), proiecția unor

fenomene astrale (școlile germane astro-mitologice și pan-babiloniene), verbalizarea ritualului (W. Robertson Smith, Jane Harrison și școala britanică a mitului și ritualului), sau o fantasmă legată de un paricid primordial (Freud) ori de inconștientul colectiv (Jung), mitul a început să fie înțeles într-o manieră mai pozitivă.⁷

Procesul prin care legăturile dintre mit și modernitate au trecut din spațiul restrâns al dezbaterilor academice, în sfera conștiinței publice, a fost descris în lucrarea lui Simon Schama, „Le Paysage et la Memoire”:

Înainte ca războiul, pe care am vrut să-l credem cel din urmă, să fi îngropat Luminile în sânge și mocirlă, existau oameni care susțineau că mitul și modernitatea nu au nimic incompatibil. Astfel a fost Nietzsche. Astfel Jung care, înainte ca scânteia războiului să se aprindă, visa o Europă înecată în oceane de sânge și credea că arhetipurile mitice erau gravate în structurile profunde ale psyché-ii umane. A accepta mitul și a acorda drept de cetățenie religiei primitive în comportamentele sociale nu însemna pentru el a fugi din calea modernității, ci a o privi în ochi.⁸

Dar în același timp exista și un revers al problemei: a fost remarcat pericolul ontologic ce amenința lumea miturilor și simbolismul – pericol asupra căruia a insistat tradiția gândirii raționaliste și care cunoaște o formulare mai recentă la Paul Ricœur: „Lumea miturilor, mai mult decât a simbolurilor primare, nu este o lume liniștită, reconciliată; miturile nu au încetat să lupte unele împotriva celorlalte; fiecare mit este iconoclast în raport cu celălalt, la fel cum fiecare simbol devenit autosuficient tinde să devină greoi, să încremenească într-o formă de idolatrie”.⁹ Un exemplu care confirmă regula: decreștinarea Europei s-a produs după mai multe secole de dogmatism religios ce a condus de atâtea ori la izbucnirea de revolte și războaie între diferitele facțiuni.

Așadar, procesul modernizării nu este unul ideal, lipsit de echivoc, fapt remarcat și de către Jürgen Habermas: „Golul dezolant al emancipării reprezintă forma în care blestemul forțelor mitice îi ajunge din urmă pe cei care vor să scape”.¹⁰ Dar ce înseamnă mai exact formularea paradoxală „gol dezolant al emancipării”, când, de regulă, noțiunea de „emancipare” posedă conotații pozitive? Care este maladia specifică modernității, cea care se regăsește mai ales în contextul ei și mai puțin în cadrul celorlalte vârste culturale? Fiecare domeniu al cunoașterii și fiecare autor contribuie cu variantele proprii de răspuns, însă aici vreau să mă opresc asupra reflecțiilor privind „golul dezolant” din chiar „inima” vieții moderne, orașul-metropolă. În principiu, pentru *Filosofia vieții* (*Lebensphilosophie*) de la sfârșitul secolului al XIX-lea, orașul modern presupune apariția mulțimilor anonime și asaltul stimulilor exteriori asupra conștiinței individuale. Un text clasic pe această

temă este cel al lui Georg Simmel, „The Metropolis and Mental Life”, care vorbește despre atitudinea blazată și rezervată a individului din marile metropole, datorită selecției pe care se vede obligat să o facă între stimulii interiori și cei exteriori. De aici rezultă o teză care se regăsește la mai mulți autori, potrivit cărora maladia modernității ar fi dată de o incapacitate funciară de a include durată în experiență. Walter Benjamin, printr-o lectură încrucișată din Baudelaire, Proust, Bergson, Freud, vorbește despre o „atrofie a experienței”, în care nu mai sunt parcurse etapele clasice (percepere, asimilare, procesare, reamintire), care contribuiau la edificarea unui sens al acesteia pentru și în viața individului: „Pe măsură ce factorul de șoc contribuie mai mult la impresiile singulare, conștiința trebuie să se apere continuu de stimuli; cu cât reușește mai bine, cu atât pătrund mai puține impresii în experiență și cu atât crește rolul lor în experiența trăită.”¹¹ Însă o experiență trăită nu înseamnă și captarea esenței, care este fixată în durată, după Bergson. Benjamin adaugă și etapele prin care experiența „tradițională” este degradată progresiv: de la povestire (care caută să arate cum este încorporată în viața celui care povestește), la informație (care transmite doar întâmplarea ca atare) și apoi la simpla senzație (acel banal bombardament de stimuli)¹².

Pe de altă parte, acel „gol dezolant al emancipării” poate fi văzut și ca un efect produs de caracterul „creativ distructiv”¹³ (Nietzsche) al modernității: „Dacă modernistul trebuie să distrugă pentru a putea crea, atunci singura cale de a reprezenta adevăruri eterne este printr-un proces de distrugere, pasibil, în cele din urmă, să eradicheze el însuși acele adevăruri.”¹⁴ Dacă mitul central al modernității este mitul progresului, iar modernizare înseamnă cultul mașinii, al noului, al efemerului – o parte însemnată a scriitorilor moderniști contestă noua ordonare a valorilor. În acest sens, Eliade vorbește despre luciferismul societăților moderne, despre mistica tractorului și cea a opiului care tind să înlocuiască trăirile căutate prin intermediul experienței religioase și prin celelalte forme ale cunoașterii: „Și când nu te mai poți pierde în Sfânta Treime – te pierzi în «mistica tractorului». Este parcă un blestem al omului modern de a aluneca tot mai jos, de a-și potoli setea de pierdere de sine în forme tot mai inferioare de «mistică». Luciferismul omului modern nu constă în împotrivirea lui față de Dumnezeu [...] ci în împotrivirea lui prin imitația vulgară a lucrării lui Dumnezeu.”¹⁵ Caracterul luciferic propriu civilizațiilor occidentale este remarcat și în raport cu alte culturi sau civilizații tradiționale: „Omul culturilor tradiționale nu este singur; dar asta nu înseamnă ca el nu e singur în societate (cum se încearca prin civilizațiile occidentale luciferice); înseamnă că nu e singur în Cosmos.”¹⁶

Într-unul din ultimele articole publicate în timpul vieții, „Homo faber et homo religiosus” (1983), Eliade a scris despre unul dintre paradoxurile modernității,

coexistența unui pesimism tragic, nevrotic și a unui optimism robust, în legătură cu soarta viitoare a umanității.

Din alt punct de vedere, la Eliade întâlnim o perspectivă mai puțin comună asupra Literaturii (și Artei în general), respectiv cea de a media între memoria individuală și experiența colectivă, ancestrală, știut fiind că cea dintâi este redusă la o secvență temporală limitată și supusă condiționărilor socio-culturale specifice unei epoci anume: „Lectura și-ar regăsi funcția ei primordială, magică: de a stabili contactul între om și cosmos, de a aminti memoriei scurte și limitate a omului o vastă experiență colectivă, de a lumina Riturile”¹⁷. Pentru individul obișnuit, trecutul ce precede nașterea sa (sau începutul experienței sensibile), constituie un domeniu al suprasensibilului, ce îi poate deveni accesibil doar într-o formă mediată: prin intermediul unor acte sau obiecte ale memoriei. Lectura devine astfel un act al memoriei. În plus, în *Jurnalul* său găsim o însemnare foarte importantă pentru teza studiului de față:

Sunt din ce în ce mai convins de valoarea *literară* a materialelor de care dispune istoricul religiilor. Dacă arta – și în primul rând arta literară, poezia, romanul – cunoaște o nouă Renaștere în zilele noastre, ea va fi stârnită de redescoperirea funcției miturilor, a simbolurilor religioase și a comportamentelor arhaice. În fond, ceea ce fac de mai mult de cincisprezece ani [nu] este cu totul străin de *literatură*. S-ar putea ca cercetările mele să fie considerate într-o zi ca o tentativă de a regăsi izvoarele uitate ale inspirației literare.¹⁸

Fragmentul citat atestă că pasiunea lui Eliade pentru literatură nu era restrânsă doar la perioada modernă, aspirând în schimb la extinderea câmpului literaturii pe o axă diacronică, spre arhaic, prin înglobarea mitului și a simbolului religios. În sensul indicat, arta modernă sau literatura pot fi înțelese ca acte ale memoriei, din mai multe puncte de vedere. Fragmentul din *Jurnal* constituie una dintre tezele majore pe care Eliade le-a avansat în privința literaturii moderne, o teză originală și într-o anumită măsură în contra-curent față de direcțiile dominante din teoria și critica literară din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Originală și deschizătoare de noi perspective, ideea se regăsea și la C. G. Jung, Northrop Frye, Joseph Campbell și alții.

Concluzii

Scopul acestui articol a fost acela de a revizita teorii de dată recentă privind o anumită parte a modernismului literar, ceea ce Roger Griffin numește „modernism epifanic”, și Sorin Alexandrescu – „modernism etic”. Urmând cheile de lectură propuse de aceste teorii, situate dincolo de canonul estetic¹⁹, am încercat să

descopăr în ce măsură raporturile cu Tradiția, cu Mitul sau Ritualul structurează evoluția literaturii moderne, împotriva unei opinii foarte răspândite care pune un semn de echivalență între modernism și inovație, șoc, ruptură, contestare ș.a.m.d. Contribuția lui Mircea Eliade este cu atât mai importantă, datorită faptului că a fost printre primii autori care au sesizat această tendință în cadrul modernismului literar continental și american.

Acknowledgement:

Această lucrare a fost cofinanțată din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, Cod Contract: POSDRU/159/1.5/S/140863, Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE).

Note:

1. Baudelaire, Charles – „Expoziția universală din 1855. Arte frumoase – 1. Metodă a criticii. Despre ideea modernă de progres aplicată în artele frumoase. Deplasarea vitalității”, în *Curiozități estetice*, Ed. Meridiane, București, 1971, p. 80: “Vreau să mă refer la ideea de progres. Felinarul ăsta orb, plâsmuirea asta a filozofismului de azi [...] lanterna asta modernă răspândește doar beznă peste toate obiectivele cunoașterii, libertatea se destramă, și pedeapsa se face nevăzută. Cel ce vrea să privească limpede în istorie, trebuie să sufle mai întâi în felinarul ăsta perfid.”
2. Biès, Jean – „Chamanisme et littérature”, în *Cahiers de l'Herne: Mircea Eliade*, (Tacou, Constantin dir.), Ed. de l'Herne, Paris, 1978 (ed. consult. 1987), p. 327 [„Si la littérature moderne se présente à nos yeux comme une énorme masse de langage désacralisé, un continent d'idées et de sentiments issus d'une mentalité policée, humaniste, moraliste et rationaliste, il n'en est pas moins vrai qu'au sein même de cette masse, des éléments épars constituent de véritables réminiscences chamaniques, remontant à travers des couches d'oubli et perçant les strates de conditionnements multiples.”]
3. Alexandrescu, Sorin – *Modernism și anti-modernism. Din nou, cazul românesc* în „Modernism și antimodernism” (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, București, 2008, p. 143
4. Griffin, Roger - *Modernism and fascism*, Palgrave Macmillan, Londra, 2007, p. 62: “the rejection of Modernity expresses itself as a mission to change society, to inaugurate a new epoch, to start time anew”
5. ibidem: “the cultivation of special moments in which there is *Aufbruch* of a purely inner, spiritual kind with no revolutionary, epoch-making designs on «creating a new world»”

6. White, Hayden – „Primitivismul și modernismul”, în *Modernism și antimodernism* (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, București, 2008, p. 25
7. Eliade, Mircea – *Briser le toit de la maison. La créativité et ses symboles*, Gallimard, Paris, 1986, p. 233 [„Après avoir été déclaré une maladie du langage (Max Müller), une création animiste naïve (E.B. Tylor), une fantaisie dégradée (Andrew Lang), une projection des phénomènes astraux (les écoles allemandes astro-mythologique et pan-babylonienne), une verbalisation du rituel (W. Robertson Smith, Jane Harrison et l' école britannique du mythe et du rituel) ou un fantasme lié à un parricide primordial (Freud) ou à l' inconscient collectif (Jung), le mythe a commencé à être compris d' une façon plus positive.”]
8. Schama, Simon – *Le Paysage et la Memoire* (trad.fr.), Seuil, Paris, 1999, p.240 [„Avant que la guerre qu' on voulait croire la der des ders n' ait enterré les Lumières dans la fange et le sang, il y avait des hommes pour tenir que mythe et modernité n' avaient rien d' incompatible. Ainsi Nietzsche. Ainsi Jung qui, avant même que le conflit n' éclate, rêvait d' une Europe noyée sous des océans de sang et croyait que les archétypes mythiques étaient gravés dans les structures profondes de la psyché humaine. Accepter le mythe et accorder droit de cité à la religion primitive dans les conduites sociales ne revenait pas pour lui à fuir la modernité mais à la regarder en face.”]
9. Ricœur, Paul- *Le conflit des interpretations. Essais d' hermeneutique*, Seuil, Paris, 1969, p.289 [„Le monde des mythes, plus encore que celui des symboles primaires, n' est pas un monde tranquille et réconcilié; les mythes n' ont cessé d' être en lutte les uns avec les autres; tout mythe est iconoclaste par rapport à un autre, de la même façon que tout symbole livré à lui-même tend à s' épaissir, à se solidifier dans une idôlatrie.”]
10. Habermas, Jürgen - *Discursul filosofic al modernității*, Ed. All, București, 2000, p.121
11. Benjamin, Walter – „Despre unele motive literare la Baudelaire”, în *Illuminări*, Ed. Univers, București, 2000, p. 164
12. *idem*, p. 161
13. Bradbury, Malcom; McFarlane, James (ed.) – *Modernism. A Guide to European Literature 1890 – 1930*, Penguin Books, Londra, 1991, p. 445: „...esența dionisiacă a tuturor lucrurilor, a fi în același timp «distructiv creativ» (adică a forma lumea temporală a individualizării și a devenirii, un proces de distrugere a unității) și «creativ distructiv» (adică a devora universul iluzoriu al individualizării, un proces ce implică refacerea unității)” [“...the underlying Dionysiac essence of all things, to be at one and the same time «destructively creative» (i.e. to form the temporal world of individuation and becoming, a process destructive of unity) and «creatively destructive» (i.e. to devour the illusory universe of individuation, a process involving the recreation of unity).”]
14. Harvey, David – *Condiția postmodernității*, Ed. Amarcord, Timișoara, 2002, p. 24
15. Eliade, Mircea – *Fragmentarium*, Ed. Vreamea, București,

- 1939 (ediție consultată *Fragmentarium*, Ed. Humanitas, București, 2008, p. 140)
16. *idem*, pp. 97-98
17. *idem*, p. 83
18. Eliade, Mircea – *Jurnal*, vol. I, Ed. Humanitas, Bucuresti, 1993, pp. 384-385, însemnare din 15 decembrie 1960
19. Alexandrescu, Sorin – *Privind înapoi, modernitatea*, Ed. Univers, București, 1999, cap. „Pentru un mai grabnic sfârșit al canonului estetic”

Bibliography:

- Alexandrescu, Sorin – *Privind înapoi, modernitatea/ Looking Back, Modernity*, Ed. Univers, București, 1999
- Alexandrescu, Sorin – *Modernism și anti-modernism. Din nou, cazul românesc/ Modernism and Anti-modernism. Again, the Romanian Case* în „Modernism și antimodernism” (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, București, 2008
- Baudelaire, Charles – *Curiozități estetice/ Aesthetic Curiosities*, Ed. Meridiane, București, 1971
- Benjamin, Walter – *Illuminări/ Illuminations*, Ed. Univers, București, 2000
- Biès, Jean – „Chamanisme et littérature”/ „Shamanism and Literature”, în *Cahiers de l'Herne: Mircea Eliade*, (Tacou, Constantin dir.), Ed. de l' Herne, Paris, 1978 (ed. consult. 1987)
- Bradbury, Malcom; McFarlane, James (ed.) – *Modernism. A Guide to European Literature 1890 – 1930*, Penguin Books, Londra, 1991
- Eliade, Mircea – *Briser le toit de la maison. La créativité et ses symboles/ Breaking the Roof of the House: Creativity and his Symbols*, Gallimard, Paris, 1986
- Eliade, Mircea – *Fragmentarium*, Ed. Humanitas, București, 2008
- Eliade, Mircea – *Jurnal/ Journal*, vol. I, Ed. Humanitas, Bucuresti, 1993
- Griffin, Roger - *Modernism and fascism*, Palgrave Macmillan, Londra, 2007
- Habermas, Jürgen – *Discursul filosofic al modernității/ Philosophical Discourse of Modernity*, Ed. All, București, 2000
- Harvey, David – *Condiția postmodernității/ The Condition of Postmodernity*, Ed. Amarcord, Timișoara, 2002
- Ricœur, Paul – *Le conflit des interpretations. Essais d' hermeneutique/ The Conflict of Interpretations. Essays of Hermeneutics*, Seuil, Paris, 1969
- Schama, Simon – *Le Paysage et la Memoire/ Landscape and Memory*, Seuil, Paris, 1999
- White, Hayden – „Primitivismul și modernismul”/ „Primitivism and Modernism”, în *Modernism și antimodernism* (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, București, 2008